

„СТОКХОЛМ+50“ И НЕОБХОДИМОСТТА ОТ СЪВРЕМЕННА КУЛТУРА

Веселин Мадански

“STOCKHOLM+50” AND THE NEED FOR MODERN CULTURE

Vesselin Madanski

***Резюме:** В статията чрез научен анализ на комплекса от рискове и заплахи пред човечеството, идентифицирани в документите от Конференциите на ООН за човешката среда и Земята (1972-2022), е проследено тяхното трансформиране в Цели и задачи за устойчиво развитие през тези 50 години.*

Със силата на императив в изследването е изведена необходимостта от формиране на съвременна култура в аспектите на устойчивото развитие, която да послужи за преобразуване на мирогледа на хората, като необходима предпоставка за постигане на устойчиво съществуване.

***Ключови думи:** Комплекс от рискове и заплахи, Цели за устойчиво развитие, съвременна култура.*

***Summary:** In the article, through a scientific analysis of the complex of risks and threats to humanity, identified in the documents of the United Nations Conferences on the Human Environment and the Earth (1972-2022) their transformation into Goals and tasks for sustainable development during these 50 years is traced.*

With the force of an imperative, the research has brought out the need to form a modern culture in the aspects of sustainable development, which will serve to transform people's worldview, as a necessary prerequisite for achieving a sustainable existence.

***Keywords:** Complex of risks and threats, Goals for sustainable development, modern culture.*

В основата на всички катастрофи на сегашната цивилизация лежат ниската нравствена и научна култура на обществото ...

В. Ягодинский

УВОД

През 2022 г. Международният научен съвет, Бъдеща Земя и Стокхолмският институт по околна среда свикаха експертна група от естествени, социални и хуманитарни учени, за да се включи в историческия призив в навечерието на Стокхолм+50. В „Писмо до

жители на Земята“¹ те посочват, че ние, хората сме отговорни за кризата, но в различна степен: малцинство са отговорни за по-голямата част от щетите, докато тези, които са най-малко отговорни, са засегнати най-силно. В социален план от 1972 г. бедността е намаляла като цяло, но все още е значителна. Неравенство между страните е намаляло, но неравенството вътре в страните се е увеличило. Политически турбулентността и конфликтите продължават и заплахата от ядрена война се появи отново. Екологичните и социални проблеми, пред които сме изправени днес, са взаимосвързани. Действия, които допринасят за унищожаването, изчерпването или замърсяването на природата водят до неустойчивост и несправедливост. Най-богатите 20% консумират около 80% от световните ресурси, а първите 10% излъчват толкова въглероден диоксид, колкото долните 50%. Този консуматорски начин на живот на едно малцинство доведе до загуба на видове, замърсяване и климатични промени – всички те не само заплахват нашето колективно бъдеще, но и живота и поминъка на много хора днес, особено на най-бедните и най-маргинализираните.

Група млади експерти предлагат анализ за развитието и състоянието на света до 2040 г. по два параметъра: ролята на държавата в световната политика и степента на универсализъм в идеологията и ценностите. В резултат на това се получават четири качествено различни етапа. Първият, характеризиращ се според тях с активната роля на държавата в системата и всеобщата идеологизация, се отнася за периода 1945-1991 г.: „ООН/Двуполусен свят и Движението на необвързаните“. Вторият етап, след края на Студената война, обусловен от размиването на ролята на държавата като актьор и отново всеобщата идеологизация, е наречен „Глобална империя“. Настоящият етап, с акцент върху идеологическото разнообразие, но с продължаваща ерозия на ролята на държавата като актьор, се определя като „Глобален безпорядък“. И накрая, бъдещият етап на световната политика, според тази матрица се свързва с идеологическото разнообразие и активната роля на държавата в системата и се определя като „Многополюсност“².

Те стигат до извода, че светът до 2040 г. ще стане различен, ако: всички страни подържат авторитета на ООН и изразят ангажимента си към принципите на Хартата на ООН; държавите, притежаващи военна мощ участват в разоръжаването и контрола на въоръженията; водещите страни се споразумеят за дефиниция на тероризма и предприемат съвместни действия за борба с него; държавите разработят

¹ Виж: Stockholm+50. (2022, June 1). *A letter to fellow citizens of Earth*. <https://council.science/wp-content/uploads/2023/12/A-letter-to-fellow-citizens-of-Earth-2022.pdf>

² Виж: Барабанов, О. (2024, Март 12). Порядок из хаоса? Возможно ли преодолеть глобальный беспорядок в мире-2040. *Валдай*. <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/poryadok-iz-khaosa/>

международни правни норми, регулиращи поведението в киберпространството; поемат задължения да се борят с последиците от изменението на климата; подготвят се за бъдещи пандемии; технологиите на изкуствения интелект станат двигател на прогреса в медицината и физиката; всички хора уважават етнокултурните различия и проявяват толерантност; страните засилват сътрудничеството, за да гарантират глобалната продоволствена сигурност; спортът и културата бъдат напълно деполитизирани; ресурсите и материалните блага бъдат справедливо разпределени между страните за решаване на проблемите на бедността и неравенството³.

През 2022 г. междуправителствената среща на върха „Стокхолм+50“ характеризира последните 50 години с небалансиран растеж, неравномерно богатство, неустойчиво потребление и производство, което води до деградация на планетата и нарастване на неравенството, болести, недоверие и безнадеждност за мнозина и добър живот за малко. „Всички можем колективно да продължим напред със състрадание и солидарност, очакване и визия за колективни действия към по-добро бъдеще. Това е възможност да започнем колективна промяна в нашето мислене, разширяване на общността от мислители и гласове“⁴.

Тази представа следва да се превърне във фундамент на съвременна култура, формирането и внедряването на която да послужи за преобразуване на мирогледа на хората за постигане и поддържане на устойчиво развитие.

1. ОТ „СТОКХОЛМ-72“ ДО „СТОКГОЛМ+50“

Декларацията на Конференцията на ООН или Стокхолмската декларация, приета на 16 юни 1972 г. на конференцията на Организацията на обединените нации за човешката среда (United Nations Conference on the Human Environment) стана първият документ, който признава връзките между развитието, бедността и околната среда и се дават препоръки за ускорени действия в интерес на осигуряването на здрава планета за всеобщо благополучие, чрез засилено сътрудничество между академични дисциплини и тематични научни

³ Виж: Сушенцова, А. (Ред.). (2024). *Порядок-2040: взгляд молодого поколения на будущее мироустройство*. Доклад Международного дискуссионного клуба «Валдай». Фонд развития и поддержки Международного дискуссионного клуба «Валдай». <https://ru.valdaiclub.com/files/47564/>

⁴ United Nations. (n.d.). Stockholm+50: a healthy planet for the prosperity of all – our responsibility, our opportunity. Concept note. https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/40008/A-conf-238-3_EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y

панели, черпейки от прозрения и опит от местни и традиционни знания и увеличаване на подкрепата и развитието на капацитета⁵.

През 1992 г. в Рио де Жанейро се провежда Втората среща на върха за Земята, Конференцията на ООН за околната среда и развитието (United Nations Conference on Environment and Development – UNCED), която събра политически лидери, дипломати, учени, представители на медиите и неправителствени организации от 179 страни в усилие за разглеждане на въздействието на човешките социално-икономически дейности върху околната среда⁶.

Основната цел е да се разработи широк дневен ред и нов план за международни действия по въпросите на околната среда и развитието, които ще помогнат за оформянето на посоката на международното сътрудничество и политиката за развитие през XXI век.

На този форум терминът „устойчиво развитие“ се налага официално и започва широко да се разпространява в медиите. Одобрени са „Декларация за околната среда и развитието“, която формулира задълженията на държавите, относно основните принципи на нашата цивилизация за постигане на устойчиво развитие и сигурно бъдеще от 27 точки (принципи), отразяващи промените, настъпили в света през тези 20 години и „Дневен ред за XXI век“ – програма за действие, насочена към правителствата, в която ясно са идентифицирани общите и специфичните проблеми на оцеляването, екологичната безопасност и устойчивото развитие на цивилизацията в глобалното екологично пространство на планетата.

Основният акцент е поставен върху опазването на околната среда, като голямо внимание е отделено на международното сътрудничество, борбата с бедността, човешкото здраве и демографските проблеми. Отговорността за успешното прилагане на тази програма е възложена на правителствата, като международното сътрудничество трябва да улесни и допълни тези национални усилия

През 1993 г. Конференцията на ООН по околна среда и развитие учреди Комисия за устойчиво развитие (CSD), която да предприеме последващи действия за изпълнението на „Дневен ред за XXI век“.

Целите на хилядолетието се поставят на т.нар. Среща на хилядолетието, 6-8 септември 2000 г., в Главната квартира на ООН в Ню Йорк. Основната цел на срещата е да се определи ролята на ООН през XXI век. В резултат от срещата е приета декларация на

⁵ Виж: United Nations. (1973). *Report of the United Nations Conference on the Human Environment*. Stockholm, 5–16 June 1972 (A/CONF.48/14/Rev.1), part one, chap. I. <https://digitallibrary.un.org/record/523249?ln=en&v=pdf>

⁶ Виж: United Nations. (n.d.). *A new blueprint for international action on the environment*. <https://www.un.org/conferences/environment/rio1992>

хилядолетието от осем глави, от които произлизат и осемте цели на хилядолетието с хоризонт до 2015 г.

През 2002 г., десет години след „Декларацията от Рио“ в Йоханесбург е свикана Световна среща на върха за устойчиво развитие „Рио+10“ (World Summit on Sustainable Development) в усилие за подновяване на световния ангажимент за устойчиво развитие. Организира се с цел да се отчете резултата, десет години след конференцията в Рио. Приети са „Декларация от Йоханесбург за устойчиво развитие“⁷, която потвърждава ангажимента на участващите страни и „План за изпълнение“ с конкретни мерки за действие с цел постигане на устойчиво развитие, а на Комисията за устойчиво развитие е възложена задачата да предприеме последващи действия във връзка с изпълнение на мерките по него.

През 2012 г. в Рио де Жанейро се проведе Конференция на ООН за устойчиво развитие, „Рио+20: Бъдещето, което искаме“. Конференцията цели да поднови ангажиментите към устойчивото развитие; да отчете свършеното в резултат от предходни ангажименти и споразумения; да идентифицира нови и зараждащи се предизвикателства. Фокусът е в две направления: зелена икономика в контекста на устойчиво развитие и премахване на бедността. В резултат от конференцията са потвърдени поетите дотогава ангажименти, но за разлика от предходните конференции липсват ключови документи. Издаден е документът „Бъдещето, което искаме“, който обслужва целите, свързани с поетите дотогава ангажименти и идентифицирането на нови предизвикателства⁸.

На Срещата по устойчиво развитие на ООН (Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development), проведена в Ню Йорк през 2015, се приемат седемнадесет цели за устойчиво развитие до 2030 г. В резултат от срещата е възприет нов план за развитие до 2030 г., част от който са горепосочените цели. 17-те Цели за устойчиво развитие (ЦУР) са световният план за изграждане на по-добър свят за човечеството и природата до 2030 г. в трите измерения на устойчивото развитие: икономическо, социално и екологично. За разлика от Целите на хилядолетието за развитие 2000-2015 г., фокусирани главно върху развиващите се страни, изпълнението на Целите на ООН за устойчиво развитие 2015-2030 г. е задача на всички държави в света. Определени са като всеобхватни, свързани, ориентирани към мир, благоденствие на

⁷ Виж: United Nations. (2002). *Report of the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, South Africa, 26 August–4 September 2002* (United Nations publication, Sales No. E.03.II.A.1 and corrigendum), chap. I, resolution 2, annex. Ibid., resolution 1, annex. <https://digitallibrary.un.org/record/478154?ln=en&v=pdf>

⁸ United Nations. (2012). *The Future We Want*. Outcome document of the United Nations Conference on Sustainable Development. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/733FutureWeWant.pdf>

хората, опазване на планетата и изграждане на многостранно партньорство за постигането им⁹.

През 2022 г. в Стокхолм се проведе междуправителствена среща на върха по случай 50-ата годишнина от Конференцията на ООН за човешката среда от 1972 г. „Стокхолм+50: здрава планета за просперитета на всички – нашата отговорност, нашата възможност“. Тя определя пътя за преодоляване на тройната планетарна криза: на изменението на климата, на загубата на природа и биоразнообразие и на замърсяването и отпадъците.

Докладът „Стокхолм+50: Отключване на по-добро бъдеще“¹⁰ анализира преплетената човешка и екологична криза, пред която е изправен светът днес. Представя ключови действия, които могат да бъдат предприети сега, за да се започне трансформираща промяна и които са необходими за предефиниране на връзката между хората и природата, осигуряване на траен просперитет за всички и инвестиране в по-добро бъдеще, и прави допълнителни препоръки за подобряване на условията за промяна чрез подобрена съгласуваност на политиките, засилена отчетност и подновен многостранен подход, изграден върху солидарност за нашите общи предизвикателства.

Препоръчителните действия включват: инвестиране в хора, наука, образование и иновации; обмен на знания и технологии; развиване на партньорства; създаване на подходяща нормативна уредба, като за прилагането на тези промени се изисква приемането на нови показатели за оценка на напредъка и нивото на човешкото благосъстояние, както и за постигане на фундаментални промени в нагласите и поведението.

Анализът на идентифицираните от международната общност през последните 50 години рискове и заплахи и трансформирането им в цели и задачи за устойчиво развитие в трите му измерения показва, че светът е все още твърде далече от тяхното решаване и дори, че те задълбочават своя характер и интензивност, като за половин век само около една десета от стотиците цели за глобална околна среда и за устойчиво развитие, договорени от страните, са били постигнати или е отбелязан значителен напредък.

В цитирания доклад „Стокхолм+50: Отключване на по-добро бъдеще“ се признава, че светът се е променил по много начини, но не в посоката, призована през юни 1972 г. на Конференцията на ООН за човешката среда, и че сме изправени пред преплетени кризи на

⁹ Виж: United Nations. (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>

¹⁰ Виж: SEI & CEEW. (2022). *Stockholm+50: Unlocking a Better Future*. Stockholm Environment Institute. DOI: 10.51414/sei2022.011. <https://www.stockholm50.report/unlocking-a-better-future.pdf>

състоянието на нашата планета и изключително неравенство между хората и обществата.

Богатството на 10-те най-богати хора в света се е удвоило през 2020 г., докато доходите на 99% от човечеството са по-ниски, заради Covid-19, което допълнително разкри неравенството, като по-богатите хора и по-богатите държави имаха достъп до ваксини, здравеопазване и основни нужди, а страни с ниски доходи и физически лица – не. Разликата между нетното богатство на правителствата и на частния сектор се е увеличил през последните 40 години. Делът на богатството, притежаван от публични актьори, е близък до нула или отрицателен в богатите страни, което означава, че цялото богатство е в частни ръце. Тази тенденция беше засилена от кризата с Covid-19, по време на която правителствата заемат еквивалента от 10–20% от БВП, основно от частния сектор. Понастоящем никоя държава не предоставя това, от което се нуждаят гражданите ѝ, без да престъпи биофизичните планетарни граници.

През 2020 г. е отбелязан рязък спад и в трите параметъра на индекса човешко развитие (HDI): здраве, знания и жизнен стандарт. Кризата продължи и през 2021 г., докато нивата на човешко развитие (измерени чрез HDI, коригирани за COVID-19) останаха доста под нивата преди COVID-19¹¹.

Отчита се, че структурни промени са необходими в следните системи: материални промени в достъпа до планетарните ресурси, технологични промени, които предлагат алтернативни начини на производство с по-ниски отпечатъци от ресурси и промени в поведението на това, което хората искат и ценят. Остават значителни бариери пред предефинирането на просперитета и още повече, за да се даде възможност за по-справедлив просперитет¹².

Като една от причините за тези констатации можем да определим противоречия и вътрешно напрежение между трите стълба на устойчивото развитие – екологичния, икономическия и социалния. Постепенното преместване на фокуса върху решаването основно на екологичните проблеми (тройната заплаха: климат, биоразнообразие и замърсяване на околната среда) и тезата, че чрез тяхното решаване ще бъдат разрешени и икономическите и социални проблеми пред човечеството в общата концепция за устойчиво развитие, не е достатъчно ясна за обикновените хора.

¹¹ United Nations. (n.d.). Stockholm+50: a healthy planet for the prosperity of all – our responsibility, our opportunity. Concept note. https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/40008/A-conf-238-3_EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y

¹² Виж: SEI & CEEW. (2022). *Stockholm+50: Unlocking a Better Future*. Stockholm Environment Institute. DOI: 10.51414/sei2022.011. <https://www.stockholm50.report/unlocking-a-better-future.pdf>

„След 50 години проекологичните действия изглеждат като една стъпка напред и две назад. Петдесет години по-късно работата на хиляди учени и изследователи показва, че сме по-близо до ръба по много начини.“¹³

Франсин Меструм¹⁴ посочва, че здравословна околна среда изисква едновременно социална компенсация и друга икономика, способна да се грижи за хората и природата, т.е. социална промяна, която по дефиниция е огромна задача и отбелязва, че екологичното движение успя в трансфера на знания, но не и в психо-емоционалната революция и за да има смисъл от „намаляване на потреблението“, би било добре да знаем точно, до каква степен, като стига до извода, че обещанията за „по-голямо щастие“ и „качество на живот“ не са нито надеждни, нито достатъчни – говори се за това през цялото време, но по твърде неясен начин¹⁵.

Изкореняването на бедността често се обявява или като „всеобхватна цел“ на устойчивото развитие – тоест желан резултат от процеса – или като „основно изискване“ за устойчиво развитие – тоест средство за постигане на целта. На ниво обикновени хора социалната справедливост и „устойчивото развитие“ се превръщат в много слаба и двойствена цел. Целите за устойчиво развитие подкрепят този анализ, тъй като те много внимателно споменават долните нива на социална защита, като същевременно са много ясни относно екологичните цели¹⁶.

Идеята, „че материалните нужди на хората се коренят в биологията, но не са абсолютни и могат да се променят, като например, през по-голямата част от човешката история, 6 м² от жилищната площ на човек в жилище е типична и се счита за достатъчна (Brown, 1987, цит. в „Стокхолм+50: Отключване на по-добро бъдеще“, с. 88), а корекцията може да се противопоставя на нормите, като за целта може да се прилага т.нар. „Прозорец на Овертон“, т.е. политики, които преди са били разглеждани като радикални или немислими да се възприемат като приемливи, разумни или дори популярни.“ (пак там, с. 94), едва ли е разбираема и приемлива за голяма част от човечеството.

Неубедителна е и тезата, че „конфликти на целите може да се преодолеят чрез смарт дизайн на политики и компенсаторни мерки“

¹³ Stockholm+50. (2022, June 1). *A letter to fellow citizens of Earth*. <https://council.science/wp-content/uploads/2023/12/A-letter-to-fellow-citizens-of-Earth-2022.pdf>

¹⁴ Президент на неправителствената организация Global Social Justice, член на борда на директорите на CETRI (Белгия).

¹⁵ Меструм, Ф. (2024, Февруари 16). Протести фермеров в Европе и екологическая повестка. *Валдай*. <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/protesty-fermerov-v-evrope-i-ekopovestka/>

¹⁶ Меструм, Ф. (2022, Февруари 25). Насколько справедлив зелёный переход? *Валдай*. <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/naskolko-spravedliv-zelyenyu-perekhod/>

(пак там, с. 124), като същевременно се настоява за повишаване на амбицията.

„Ние – всички ние – трябва да предприемем действия сега, за да компенсираме бавния ход на миналото и да ускорим темпото за бъдещето. Политически решения, направени днес, ще въздействат глобално на климата и екосистемите за следващите 10 000 години“ (пак там, с. 60).

Тази прекомерна амбициозност се възприема като друга причина за забавяне на прогреса в постигане на ЦУР, като същевременно се признава, че „результатите за постигане на амбициите от преди половин век остават слаби, промяна към устойчиво бъдеще не се случва в крак с предизвикателствата, пред които са изправени хората и планетата, а темпът на промяната все още е тревожно бавен като най-уязвимите продължават да страдат непропорционално“¹⁷.

Констатира се, че светът е изправен пред дълбока криза на сигурността с растящо международно напрежение, като предизвикателствата сега се усложняват от променящия се пейзаж на глобалната сигурност и геополитиката, което ще влоши човешката несигурност и се признава, че е невъзможно да се определи как точно ще се проявят тези ефекти (пак там, с. 6). „Днес обаче е очевидно, че ако не се преодолеят кризите в планетарен мащаб, човешките действия ще дестабилизируют обществото и икономиката, което ще доведе до нарастващ стрес и несигурност. Един невидим вирус дестабилизира икономиката, постави милиони хора на ръба на бедността, засегна стабилността на обществото и повиши задлъжнялостта, както на бедните страни, така и на развиващите се икономики. Заплахи от планетарен мащаб и други заплахи водят до системни кризи на човешкото развитие и до нарастваща човешка несигурност – криза, свързана с недостиг на храна, разселване, безработица, неравенство и конфликти¹⁸.

Тройната криза от планетарен мащаб, както и престъпленията, свързани с природата, се разглеждат като главна заплаха за мира, просперитета и глобална стабилност. Идеята, че климатичните промени, загубата на природа и биологично разнообразие и замърсяването застрашават бъдещето на мира, просперитета и справедливостта, предвидени в Програмата до 2030 и сътрудничеството за устойчиво развитие, можеща да насърчи мир и сигурност, е безспорна в процеса на постигане на устойчиво развитие, но причинно-следствената връзка днес е, че без траен глобален мир,

¹⁷ Виж: The report. <https://www.stockholm50.report/>

¹⁸ Пак там: Stockholm+50: a healthy planet for the prosperity of all – our responsibility, our opportunity, Stockholm, 2 and 3 June 2022. Concept note. A-conf-238-3_EN.pdf

сигурност за човечеството и безопасност за отделния човек, самият процес е невъзможен.

Отново Франсин Меструм посочва, че „сегашната ситуация се управлява главно от страха. Хората се страхуват от нарастваща несигурност, страх от мигранти и бежанци, страх от война, страх от екологични бедствия. Хващат се с две ръце за това, което познават добре и което ги е защитавало в миналото. Те отхвърлят всичко, което застрашава малкото, което им дава увереност.“¹⁹

Д. Йончев (2022) също посочва, че „на индивидуално равнище сигурността се усеща едва като липса на сигурност. Тъй като нейната природа е желано равновесно състояние, то пребиваването в такова състояние е усещането за нормалност. Дебалансирането на това равновесие води до преживявания, които като правило носят негативни усещания, а отношенията на индивидите и тяхната общност зависи от състоянието на социалната връзка. Колкото по-силна е социалната връзка в общността, по-развита интерсубективността, толкова по-голям шанс има индивидът да се олицетвори с общността и да пренебрегне собствената си сигурност в името на общността, като съществена роля играят съхранението на традициите, общностните дейности, възпитанието и съответните политики“ (с. 11).

Ядрената заплаха и въоръжените конфликти след Стокхолм-72 не се разглеждат конкретно в най-общия призив за мир, въпреки че в настоящия момент опасността от ядрен конфликт ескалира и следва да се оценява като най-голямата непосредствена заплаха за човечеството и Земята като цяло. Фактически военно-политически е легитимирана употребата на тактическо ядрено оръжие, в контекста на съществуващите локални и регионални военни конфликти, в които пряко участват ядрени сили, като се омаловажава вероятността от прерастването им в глобален ядрен конфликт.

Новата ескалация в производството и търговия с оръжия, включително и носители на ядрено оръжие, както и модернизирането и разполагането на тактическо ядрено оръжие в трети страни и стремежа на други да се сдобият със собствено такова, и най-вече потенциален глобален ядрен конфликт между най-големите ядрени сили, превръщат тази хронична опасност в основна непосредствена заплаха за оцеляването на човечеството и живота на планетата. Групата от „Бюлетина на ядрените учени“ (Bulletin of the Atomic Scientists)²⁰ постави през 2023 г. стрелките на „Часовника на Страхния съд“ на 90 секунди – най-близко до сега до теоретична тотална катастрофа, което

¹⁹ Меструм, Ф. (2022, Февруари 25). Насколько справедлив зелёный переход? *Валдай*. <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/naskolko-spravedliv-zelyenyu-perekhod/>

²⁰ Съвет от учени и други експерти в областта на ядрените технологии и науката за климата, сред които 13 Нобелови лауреати.

отразява провала на международната общност да се справи със заплахите от ядрена война и изменението на климата. В аргументите им са включени регионалното напрежение, контролът над ядрените оръжия, както и проблеми и заплахи, идващи от технологиите и изкуствения интелект²¹.

Рейчъл Бронсън, ръководител на Бюлетина, заяви, че „сегашната ситуация е толкова опасна, заради срива на международния ядрен ред“ и посочва, че „ефектите от въоръжените конфликти също така възпрепятстват мерките срещу глобалното затопляне, като заради енергийната криза много държави спряха поне временно прехода отвъд изкопаемите горива.

Въглеродните емисии отново се увеличават, и въпреки че имаме все по-малко време да реагираме, изглежда сякаш войната до такава степен възпрепятства международния диалог, че трябва да свърши, за да се завърнем към справянето с глобалните предизвикателства“²². Изтъква се, че „горещите точки на конфликти по света носят заплахата от ядрена ескалация, изменението на климата вече причинява смърт и унищожение, а разрушителните технологии като изкуствения интелект и биологичните изследвания напредват по-бързо от техните предпазни мерки“²³.

Пандемията от Ковид-19 предизвика глобална икономическа, търговска, логистична и социална криза, като показва недостатъчна готовност за справяне с такива комплексни заплахи в международен и в национален мащаб, включително в най-развитите страни. Международното сътрудничество и солидарност, определяни в документите като основни предпоставки за постигането на Целите за устойчиво развитие, се оказаха далеч от желаното ниво и надеждите при преодоляване на такива заплахи за човечеството. В цитирания „Бюлетин на ядрените учени“ се посочва, че „екзистенциална опасност също е вероятността от нова пандемия, включително заради лабораторна грешка или целенасочено използване на биологично оръжие“, а без достатъчно адекватно отразяване на информацията по време на Световния икономически форум в Давос, Швейцария на един от панелите, наречен „Подготовка за „Болестта X“, беше обсъдена заплахата от нова, неизвестна болест (хипотетичен, неизвестен патоген,

²¹ Bulletin of the Atomic Scientists. (2024, January 23). *A moment of historic danger: It is still 90 seconds to midnight*. <https://thebulletin.org/doomsday-clock/current-time/>

²² Мравов, К. (2023, Януари 28). Какво показва „Часовникът на Страшния съд“? *БНР*. <https://bnr.bg/horizont/post/101771187/kakvo-pokazva-chasovnikat-na-strashnia-sad>

²³ Bronson R., & Johnson W. (2023, May 11). AI Is the Nuclear Bomb of the 21st Century. *Opinion. Newsweek*. <https://www.newsweek.com/ai-nuclear-bomb-21st-century-opinion-1799772>

който може да предизвика бъдеща пандемия),²⁴ което отново стана причина за безпокойство и несигурност.

Очевидно е, че „сигурността в днешно време означава/изисква и правилно адресиране на нарастващите екологични и ресурсни ограничения, включително защита при пандемии, епидемии и други рискове за здравето, при природни бедствия в резултат от чувствителните промени в климата, справяне с предизвикателства като недостиг на питейна вода и непрекъснато повишаване потреблението на енергия, тъй като всички тези предизвикателства ще продължат да имат нарастващо влияние върху формирането на бъдещата среда на сигурност” (Стойков М., 2014, с. 124).

Учебните планове и програми трябва да предоставят компетенции по аспектите на системата за национална сигурност и да включват политически, икономически, социални, етнически, духовни, военни, информационни и екологични компоненти в образователните процеси (Стойков, С., 2022, с. 79-80).

През 2017 г. в своя документ за размисъл относно бъдещето на европейската отбрана, Европейската комисия подчерта, че европейската отбрана, както е предвидено в член 42, параграф 2 от Договора за Европейския съюз, „трябва да насърчава и по-силно приважда в съответствие на стратегическите култури, като общо разбиране на заплахите и подходящите отговори (Paile-Calvo, 2023, p. 11).

Изводът, който се налага е, че рискове и заплахи извън фокуса на вниманието доведоха до забавяне и дори спиране на постигането на ЦУР, доколкото увереността, че решаването на безспорно основна и непосредствена заплахата за човечеството и Земята, каквато е глобалната екологична катастрофа, чрез механизмите за устойчиво развитие, води до решаването на целия съвременен комплекс от рискове и заплахи, се оказва прекалено амбициозна и недостатъчно разбираема и приемлива като цена, ограничения и понижена сигурност в обозримо бъдеще от обикновените хора, и ще изисква много повече време и огромно напрежение в усилията на цялото човечество.

Постановките в анализирани документи, че за постигане на устойчиво развитие са необходими фундаментални промени в нагласите и поведението на това, което хората искат и ценят, предполагащо формиране на глобално съзнание, не достигат до ясното формулиране на необходимостта от формиране на съвременна култура като ниво на развитие на човека и обществото. Тази култура се свързва и характеризира със значимостта на задачата за осигуряване на

²⁴ World Economic Forum. (2024, January 17). *Preparing for Disease X*. <https://www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2024/sessions/preparing-for-a-disease-x/>

устойчиво развитие в системата на личните и общочовешки ценности, като фундамент и основна предпоставка за дългосрочен и дълготраен успех за неговото постигане и запазване в глобален мащаб.

„В редица важни документи, свързани с устойчивото развитие културата не се споменава или се споменава само спорадично. Пакален дава пример с основополагащ документ за устойчиво развитие, каквато е Декларацията от Рио от 1992 г., където думата „култура” се среща само на едно място, при това във връзка с коренното население (в параграф 22)“ (Paskalen 2010, p. 119, цит. в Сазонова 2014, с. 10).

2. НЕОБХОДИМОСТ ОТ ФОРМИРАНЕ НА СЪВРЕМЕННА КУЛТУРА

Както посочва М. Ш. Магомед-Еминов (2008) „Самият живот на съвременния човек носи проблематично – екстремален характер в най-широкия смисъл на неежедневното съществуване във връзка със загубата на традициите; отслабването ролята на религията; глобализацията; информационното състояние на културата; интеркултурността на съществуването; нарастващия размах на научно-техническия прогрес; увеличени брой и мащаб на различни по своя род катастрофи; развитието на виртуални; знаково-графични реалности; икономическите кризи, които като цяло могат да се нарекат екстремално състояние на културата” (с. 24).

Културата се състои от вярванията и действията на самите хора, развива се във всяка държава в зависимост от конкретни исторически, икономически, културни и социални условия и е комбинация от ценности, мироглед, традиции, типове поведение, начин на живот и манталитет на дадена нация (Айзман и др., 2011). В основата ѝ са всички аспекти на човешката дейност, които се трансформират в ценности, норми, знания, поведение, отношение към другите хора и околната среда (Козыренко, 2022).

Културата включва предметните резултати от дейността на хората, а също и реализираните в дейността знания, умения и навици, ниво на интелектуално, нравствено и естетическо развитие, мироглед, способности и форми на общуване. Ако общата култура се формира стихийно под влияние на дейността, то за формиране на култура в аспектите на устойчивото развитие тази дейност следва да носи целенасочен, регулируем характер.

Устойчивият успех на всяка дейност на индивидуума зависи преди всичко от неговия мироглед, системата от ценности и идеали както и подготвеността на човека, нивото на знания и умения, характера на възпитанието (Козубовский, 2005). Чрез процеса на възпитанието в широкия смисъл на думата, новите поколения възприемат и усвояват социалния опит на предшестващите поколения в значителната степен,

благодарение на културата, като тя е едновременно средство и за съхраняване, и за прилагане, и за усъвършенстване, а в случай на необходимост и за изменение на този опит. В този смисъл тя предполага организираност, подреденост на опита, разработен от социалната система начин за съхраняването и предаването му, като единство в три аспекта: способности за социокултурна (разумна) дейност, резултати от тази дейност, степен на развитие на личността и обществото.

Сазонова (2014) разглежда връзката между културата и устойчивото развитие, като анализира тезите на двама автори. Първият е Джон Хоукс, според който културата включва: (1) нашите ценности и стремежи; (2) начините, по които се развиваме, получаваме и предаваме тези ценности и (3) стиловете на живот, които тези процеси произвеждат, като основна задача на културата е социалното създаване на значения, което представлява най-важното човешко дело и следва да се разбира и подпомага в процеса на организиране на обществото във всички области – икономическа, социална, екологична, като всеобхващаща рамка за политиките на устойчиво развитие и четвърти стълб на устойчивостта, свързан с разнообразието, творчеството и благополучието (Hawkes, 2003, цит. в Сазонова, 2014, с. 5-6). В книгата си „Четвъртият стълб на устойчивостта: Основната роля на културата при общественото планиране”, той разглежда четири равнопоставени елемента на обществото – отговорност за околната среда, икономическо здраве, социална справедливост и културна виталност (Hawkes, 2001, цит. в Сазонова 2014, с. 11).

Другият автор е Пакален, според който „не само ценностите и жизнените ни модели са културно детерминирани, но и всичко останало, което правим, включително действията ни, насочени към икономическа изгода, постиженията ни в областта на науката, технологиите, образованието и т.н.“. Според него, ако искаме да включим в тези обсъждания и по-големи групи от хора, които не са специалисти в тази област, и да направим и за тях по-разбираема темата за устойчивото развитие, следва да обърнем внимание на културното му измерение в по-голяма степен, отколкото това се е правило в миналото. По този начин, културният аспект не само осигурява базата за устойчивото развитие посредством преосмисляне и рефлексия върху ценностите и социалните ни норми, но и създава предпоставки за нова култура“ (Paskalen, 2010, pp. 118-119, цит. в Сазонова, 2014, с. 5-7).

В този смисъл формирането на съвременна култура в аспекта на устойчивото развитие е сложна комплексна задача, а основен инструмент за нейното формиране е образованието, доколкото „усвояването на информация и превръщането ѝ в знание е културен акт” (Програма 21 за култура 2004, с. 9, цит. в Сазонова, 2014, с. 14).

„Образованието, като основно човешко право, е необходимо условие за постигането на устойчиво развитие и е основен инструмент за добро управление, умение за вземане на решения въз основа на достатъчна и добре основана информация, като един постоянен процес на натрупване на знания и умения, търсене на решения на проблеми и дилеми, при които съответните отговори и решения могат да се променят с натрупването на опита ни. Очакваните резултати от натрупването на съответните знания и умения за Образование за устойчиво развитие (ОУР) включват знания, умения, разбиране, отношение и ценности.”²⁵.

ОУР се разглежда като един процес, продължаващ през целия живот, който започва в ранното детство, преминава през периодите на висшето образование и образованието за възрастни хора, и преминава отвъд официалното образование като трябва да навлезе във всички нива на образователните програми, включително и при професионалното образование, обучението на педагози и повишаване на образователната квалификация за професионалисти и хора, отговорни за вземането на важни решения, като са определени ключовите теми.

Изисква се преориентиране от концентрирането изцяло върху знания към разрешаване на проблеми и намиране на възможни решения, посредством интеграция на темите, по теми сред всички предмети, програми и курсове и посредством наличието на програми и курсове за всички отделни предмети.

Посочва се, че неофициалното и неформалното обучение трябва да съдействат за създаването на една по-добра представа за връзките между социалните, икономически и природни въпроси в местните и световни контексти, включително и за времевата перспектива, както и че висшето образование ще окаже значителна помощ на ОУР при изграждането на съответните знания и умения, а научно-изследователската дейност, която може да допринесе за ОУР, трябва да бъде насърчавана и подпомагана²⁶.

Не са развити обаче ясни механизми, като те са предоставени на националните образователни системи, в частност на министерствата на образованието и на околната среда, които да си съдействат и да застанат начело при въвеждането и насърчаването на бъдещата интеграция на проблемите на УР при официалните образователни политики, програми и учебни планове на всички нива, като ключови действия за постигането на това са: възприемане на рамки за ОУР за всички нива на образование; стимулиране на съвместната работа между различните ведомства и участници, както следва; прилагане на принципите на УР

²⁵ Виж: Стратегия на ИКЕ на ООН за Образование за устойчиво развитие, приета на Срещата на високо ниво, 23 март 2005 година. <https://unesce.org/DAM/env/esd/strategytext/strategyinBulgarian.pdf>

²⁶ Пак там: III. Принципи; IV. Изводи за образованието.

в учебните програми и специалните курсове на всички нива от висшето образование, особено при първоначалното обучение на учители; подобряване на базата и управлението на образователните съоръжения към УР и укрепване на връзката между природните, икономически, политически и обществени науки в междудисциплинарните, мултидисциплинарните и специализирани учебни занимания. Балансирани междудисциплинарни и специализирани учебни занимания²⁷.

Процесът на формиране на съвременна култура обаче не може да се сведе само до формирането, в обекта на въздействие, на проста съвкупност от знания и умения – необходимо е да се създаде нова парадигма на образование и възпитание, в дух на рационално взаимодействие с околната, производствената и социалната среда, развитие на нов светоглед.

Тази глобална задача може да се реши само по пътя на формиране на съвременна култура за устойчиво развитие, под която се разбира определено ниво на развитие на творческите сили и способности на човека и обществото, характеризиращо се със значимостта на задачата в системата на личните и общочовешки ценности, като състояние на лична, обществена и глобална организация, осигуряваща устойчиво развитие. Възниква потребност от разработване на цялостна система за формиране на съвременна култура в аспектите на устойчивото развитие.

Един от най-ефективните пътища е образователния процес, при което се налага формиране на единно образователно пространство по подобие на предложеното в концепцията за безопасност на жизнената дейност²⁸, което да осигури придобиването на комплексни знания и умения и формирането на компетенции за устойчива индивидуална и обществена дейност, които да се превърнат в естествено приложение в ежедневието на живота и дейността на човека и да намерят отражение в политиката, производството и психологията на човека, като се превърнат в убеждения.

Причини за ефективността на образователната дейност са целенасочеността, продължителността, адресността и комплексността на въздействието ѝ, възможността за осъществяване в най-важния период от изграждането и развитието на личността, наличието на действен механизъм за контрол на качеството и корекция на процеса, а също и наличието на възможност за възпроизводство на културни ценности, техния съзнателен подбор, предаване и усвояване.

²⁷ Пак там: V. Рамка за приложение.

²⁸ Виж: Мадански, В. (2013). Необходимост от единно образователно пространство за формиране на култура на безопасност на жизнената дейност. *Сборник доклади от годишната университетска научна конференция с международно участие*. НВУ „Васил Левски”, 2013, том 1.

Образователният процес за формиране на такава култура следва да е единна, непрекъсната система на педагогическа дейност, в рамките на която да се осъществява не фрагментирано, а *комплексно* изучаване на човешката дейност в областта на устойчивото развитие.

Основна цел на формиране на такава култура е постигането на такова състояние на хората, общностите и обществото като цяло, при което стремежът към устойчивост на цялостната им жизнена дейност се явява вътрешна потребност и за реализацията на тази потребност се създават необходимите условия.

Спецификата на обучението се заключава в интегрираност (проблематиката обхваща много сфери на човешката дейност и се явява резултат от взаимодействието на разнообразни системи, насочени към осигуряване на устойчиво развитие); в насочеността на образователния процес към формиране на съвременна култура за намаляване на отрицателното влияние на човешкия фактор върху биосферата; в необходимостта от проектиране на структурата и групиране на съдържанието на обучението на основата на модулния принцип и комплексен подход при изпълване на съдържанието²⁹.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на заключителните документи на всички големи конференции и срещи на най-високото ниво на ООН в икономически, социален и екологичен аспект – особено Декларацията от Рио за околната среда и развитието, „Дневен ред за XXI век“, Йоханесбургска декларация за устойчиво развитие и плана за изпълнение на решенията на Световната среща на върха за устойчиво развитие (Йоханесбургски план за изпълнение) и заключителния документ на Конференцията на Организацията на обединените нации за устойчиво развитие, озаглавена „Бъдещето, което искаме“, Стокхолм+50 очерта възможността за възстановяване на отношенията на доверие, за укрепване на сътрудничеството и солидарността (включително чрез колективно преосмисляне на нашето бъдеще чрез ангажираност, споделяне на знания и обучение). Апелира за ускоряване на действията за изпълнението на Програмата до 2030 г. и 50-годишната перспектива след 2030 г., за преминаване отвъд отделните предизвикателства към системен подход, който се опира на съществуващи инициативи и споразумения и ги придвижва крачка напред (признавайки различните възможности и обстоятелствата на страните).

Учени и изследователи посочват, че трябва да изградим мостове между дисциплини и да направим технологичните иновации социално отговорни и етични, да практикуваме съвместна, приобщаваща и

²⁹ Виж: Madanski, V. (2013). Education as a basis for the development of modern safety culture. *International virtual journal for science, technics and innovations for the industry*, (9), 7-9.

холистична наука и да се ангажираме с преподаване, изследване и прилагане на знания, които гарантират устойчивост, справедливост и достойнство³⁰.

Тази представа следва да се превърне във фундамент на съвременна култура, формирането на която да послужи за преобразуване на миросгледа на хората, създавайки необходимите условия за по-нататъшното съществуване на цялата цивилизация, с постигане на устойчиво развитие, обхващайки всички структури и взаимоотношения: начин на живот, екология, икономика, власт и политика, чрез формиране на единно образователно пространство със съответните механизми, съдържание и педагогически технологии.

Устойчивото развитие е свръхсложна задача, изискваща усилията на всеки човек и цялата международна общност и все още е идея от сферата на нормативното. За да бъде реализирана, следва да се въплъти в културна детерминанта, а не „в суха идеология, в закостеняла система“ (по Пакален), с което визията за съдбата на цялото човечество и на нашия дом, Земята, да се окаже прекалено амбициозна за нашите воля и способности илюзия.

ЛИТЕРАТУРА:

- Айзман, Р. И., Петров, С. В., и Ширшова, В. М. (2011). *Теоретические основы безопасности жизнедеятельности*. (ред. Р. И. Айзман). Новосибирск: АРТА.
- Барабанов, О. (2024, Март 12). Порядок из хаоса? Возможно ли преодолеть глобальный беспорядок в мире-2040. *Валдай*. <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/poryadok-iz-khaosa/>
- Икономическа комисия за Европа на ООН. (n.d.). *Стратегия на ИКЕ на ООН за Образование за устойчиво развитие, приета на Срещата на високо ниво, 23 март 2005 година*. <https://unecse.org/DAM/env/esd/strategytext/strategyinBulgarian.pdf>
// Икономическа комисия за Европа на ООН. (n.d.). *Strategiya na IKE na OON za Obrazovanie za ustoychivo razvitie, prieta na Sreshkata na visoko nivo, 23 mart 2005 godina*. <https://unecse.org/DAM/env/esd/strategytext/strategyinBulgarian.pdf>
- Йончев, Д. (2022). Сигурна ли е сигурността? *Сигурност и отбрана*, (1), 7-14. <https://institute.nvu.bg/sites/default/files/inline-files/2022-1-01-yonchev.pdf> // Yonchev, D. (2022). *Sigurna li e sigurnostta? Sigurnost i otbrana*, (1), 7-14. <https://institute.nvu.bg/sites/default/files/inline-files/2022-1-01-yonchev.pdf>

³⁰ Stockholm+50. (2022, June 1). *A letter to fellow citizens of Earth*. <https://council.science/wp-content/uploads/2023/12/A-letter-to-fellow-citizens-of-Earth-2022.pdf>

- Козыренко, Ю. С. (2022). Формирование культуры безопасности: теоретические и методологические аспекты. *Молодой ученый. № 25*, 40-42. <https://moluch.ru/archive/420/93610/>
- Козубовский, В. М. (2005). *Общая психология: личность. Учебное пособие*. Минск: Амалфея.
- Магомед-Эминов, М. Ш. (2008). *Феномен экстремальности. 2-е изд.* М.: Психоаналитическая ассоциация.
- Мадански, В. (2013). Необходимост от единно образователно пространство за формиране на култура на безопасност на жизнената дейност. *Сборник доклади от годишната университетска научна конференция с международно участие*. НВУ „Васил Левски”, том 1, 179-185. // Madanski, V. (2013). Neobhodimost ot edinno obrazovatelno prostranstvo za formirane na kultur ana bezopasnost na zhiznenata deynost. *Sbornik dokladi ot godishnata universitetska nauchna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie*. NVU „Vasil Levski”, том 1, 179-185.
- Меструм, Ф. (2022, Февруари 25). Насколько справедлив зелёный переход? *Валдай*. <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/naskolko-spravedliv-zelyenuu-perekhod/>
- Меструм, Ф. (2024, Февруари 16). Протесты фермеров в Европе и экологическая повестка. *Валдай*. <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/protesty-fermerov-v-evrope-i-ekopovestka/>
- Мравов, К. (2023, Януари 28). Какво показва „Часовникът на Страшния съд“? *БНР*. <https://bnr.bg/horizont/post/101771187/kakvo-pokazva-chasovnikat-na-strashnia-sad> // Mravov, K. (2023, Yauari 28). Kakvo pokazva „Chasovnikat na Strashniya sad“? *BNR*. <https://bnr.bg/horizont/post/101771187/kakvo-pokazva-chasovnikat-na-strashnia-sad>
- Програма 21 за култура. (2004). *Инициатива на градове и местни власти за културно развитие*. https://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/multi/ag21c_bulgar_0.pdf // Programa 21 za kultura. (2004). *Initsiativa na gradove i mestni vlasti za kulturno razvitie*. https://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/multi/ag21c_bulgar_0.pdf
- Сазонова, Л. (2014). *Културни аспекти на устойчивото развитие. Штрихи от Женски пазар*. Фондация Фридрих Еберт: Бюро България. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/10912.pdf> // Sazonova, L. (2014). *Kulturni aspekti na ustoychivoto razvitie. Shtrihi ot Zhenski Pazar*. Fondatsiya Fridrih Ebert: Byuro Balgariya. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/10912.pdf>

- Стойков, М. (2014). Концептуализация на противодействието на хибридните заплахи. *Военен журнал*, №4, 119-131. https://rndc.bg/wp-content/uploads/2022/05/VG_br-4-2014.pdf // Стойков, М. (2014). Kontseptualizatsiya na protivodeystvieto na hibridnite zaplahi. *Voenen zhurnal*, №4, 119-131. https://rndc.bg/wp-content/uploads/2022/05/VG_br-4-2014.pdf
- Стойков, С. (2022). Дилема на (не)сигурността и добавената стойност на образованието за сигурност. *Сигурност и отбрана*, (2), 58-81. <https://institute.nvu.bg/sites/default/files/inline-files/2022-2-04-stoykov.pdf> // Стойков, С. (2022). Dilema na (ne)sigurnostta i dobavenata stoynost na obrazovaniето за sigurnost. *Sigurnost i otbrana*, (2), 58-81. <https://institute.nvu.bg/sites/default/files/inline-files/2022-2-04-stoykov.pdf>
- Сушенцова, А. (Ред.). (2024). *Порядок-2040: взгляд молодого поколения на будущее мироустройство*. Доклад Международного дискуссионного клуба «Валдай». Фонд развития и поддержки Международного дискуссионного клуба «Валдай». <https://ru.valdaiclub.com/files/47564/>
- Agenda for Culture 21. (n.d.) *Report 4: Culture and sustainable development: examples of institutional innovation and proposal of a new cultural policy profile, in the framework of the process. "Towards a new cultural policy profile"*, 1 September 2009. https://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/en/z_report_4_full_report.pdf
- Bronson, R., & Johnson, W. (2023, May 11). AI Is the Nuclear Bomb of the 21st Century. Opinion. *Newsweek*. <https://www.newsweek.com/ai-nuclear-bomb-21st-century-opinion-1799772>
- Brown, B. M. (1987). Population estimation from floor area: A restudy of 'Naroll's constant'. *Cross-Cultural Research*, 21 (1-4), 1-49. <https://doi.org/10.1177/106939718702100101>
- Bulletin of the Atomic Scientists. (2024, January 23). *A moment of historic danger: It is still 90 seconds to midnight*. <https://thebulletin.org/doomsday-clock/current-time/>
- European Commission. (2017, June 7). *Reflection Paper on the Future of European Defence*. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/reflection-paper-defence_en.pdf
- Hawkes, J. (2001). *The fourth pillar of sustainability: Culture's essential role in public planning*. Common Ground. https://www.researchgate.net/publication/200029531_The_Fourth_Pillar_of_Sustainability_Culture's_essential_role_in_public_planning

- Hawkes, J. (2003, July 28). *Understanding Culture*. Address to the National Local Government Community Development Conference. https://www.culturaldevelopment.net.au/downloads/Just_Vibrant.pdf
- Madanski, V. (2013). Education as a basis for the development of modern safety culture. *International virtual journal for science, technics and innovations for the industry, Issue 9*, 7-9.
- Packalen, S. (2010). Culture and Sustainability. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 17 (2), 118-121. <https://doi.org/10.1002/csr.236>
- Paile-Calvo, S. (2023). European Strategic Culture in the Citizens' Eyes. *Security and Defense*, (1), 9-22. <https://institute.nvu.bg/sites/default/files/inline-files/2023-1-01-paile-calvo.pdf>
- SEI & CEEW. (2022). *Stockholm+50: Unlocking a Better Future*. Stockholm Environment Institute. DOI: 10.51414/sei2022.011. <https://www.stockholm50.report/unlocking-a-better-future.pdf>
- Stockholm+50. (2022, June 1). *A letter to fellow citizens of Earth*. <https://council.science/wp-content/uploads/2023/12/A-letter-to-fellow-citizens-of-Earth-2022.pdf>
- United Nations. (1992). *Agenda 21, UNCED*. <https://sustainabledevelopment.un.org/outcomedocuments/agenda21>
- United Nations. (n.d.). *A new blueprint for international action on the environment*. <https://www.un.org/conferences/environment/rio1992>
- United Nations. (2022). *Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3–14 June 1992, vol. I, Resolutions Adopted by the Conference (United Nations publication, Sales No. E.93.I.8 and corrigendum), resolution 1, annex I. Ibid., annex II*. https://digitallibrary.un.org/record/3983329/files/A_RES_76_300-EN.pdf?ln=en
- United Nations. (1973). *Report of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 5–16 June 1972 (A/CONF.48/14/Rev.1), part one, chap. I*. <https://digitallibrary.un.org/record/523249?ln=en&v=pdf>
- United Nations. (2002). *Report of the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, South Africa, 26 August–4 September 2002 (United Nations publication, Sales No. E.03.II.A.1 and corrigendum), chap. I, resolution 2, annex. Ibid., resolution 1, annex*. <https://digitallibrary.un.org/record/478154?ln=en&v=pdf>
- United Nations. (n.d.). *Stockholm+50: a healthy planet for the prosperity of all – our responsibility, our opportunity*. Concept note. https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/40008/A-conf-238-3_EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y

- United Nations. (n.d.). *Stockholm+50: a healthy planet for the prosperity of all – our responsibility, our opportunity*. Report. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/k22/118/01/pdf/k2211801.pdf?token=RyWb88iwk0gJXjgc7K&fe=true>
- United Nations. (2012). *The Future We Want*. Outcome document of the United Nations Conference on Sustainable Development. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/733FutureWeWant.pdf>
- United Nations. (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>
- World Economic Forum. (2024, January 17). *Preparing for Disease X*. <https://www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2024/sessions/preparing-for-a-disease-x/>